

BUXORO VOHASIDA ARXEOLGIK TADQIQOTLARNING BOSHLANISHI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrda chet ellik sayyohlar, elchilar, olimlar tomonidan berilgan ilmiy dalillar va Buxoro vohasi madaniyatini o'rganishga doir ilk arxeologik tadqiqotlarning natijalari ilmiy, qiyosiy tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, sayyohlik, arxeologik tadqiqot, numizmatik malumotlar, "Buxoro xonligi tavsifi", Poykent.

НАЧАЛО АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БУХАРСКОМ ОАЗИСЕ АННОТАЦИЯ

В статье представлен научный и сравнительный анализ научных свидетельств иностранных путешественников, послов и учёных XIX века, а также результатов первых археологических исследований культуры Бухарского оазиса.

Ключевые слова: Бухарский оазис, туризм, археологические исследования, нумизматические данные, «Описание Бухарского ханства», Пойкент.

THE BEGINNING OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE BUKHARA OASIS ANNOTATION

This article presents a scientific and comparative analysis of the scientific evidence provided by foreign travelers, ambassadors, and scholars in the 19th century and the results of the first archaeological studies on the culture of the Bukhara oasis.

Keywords: Bukhara oasis, tourism, archaeological research, numismatic data, "Description of the Bukhara Khanate", Poykent.

Kirish. O'zbekiston zaminining qaysi hududiga murojaat qilmaylik, ming - ming yillik yer qa'ridagi ilk hayot nishonalarini, eng qadimiy madaniyat va san'at namunalarini har qadamda topish va shu orqali bu yerlarda qanday buyuk sivilizatsiya mavjud bo'lganligini ko'rishimiz muqarrar. Mana shu mo'tabar yurtimizdagi yerosti xazinalaridan, asrlar davomida sukutga cho'mib yotgan shahristonlardan topilgan arxeologik ashyolar, noyob tasvirlar va hali ochilmagan, o'z sirlarini pinhon saqlab kelayotgan cho'lu biyobonlar, hech shubhasiz, bugun biz yashayotgan tuproqda qadim - qadim zamonlardan boshlab buyuk madaniyat va san'at rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Yirik dehqonchilik makonlaridan biri bo'lgan, Buxoro vohasi o'z geografik joylashuviga ko'ra qadimdan sharq bilan janubi-g'arb mamlakatlarini bog'lovchi savdo-iqtisodiy va madaniy ko'priq vazifasini bajarib kelgan. Shu jarayon tarixiy taraqqiyot davomida Buxoro vohasini o'ziga xos yuksak dehqonchilik madaniyati, rivojlangan hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlaridan biri bo'lishiga zamin yaratdi.

Yana shuni alohida taqidlash kerakki, Buxoroda nafaqat savdo-sotiq balki o'z davrida ilm-fan, ma'rifat va madaniyat markazlaridan biriga aylanib, diniy va dunyoviy ilmlar rivoj topgan.

Buxoro o'tmishi garchi tarixiy va tadrijiy voqealarga nihoyatda boy va qiziqarli bo'lsada, ammo uning zarvaraklarining ko'pgina saxifalari bizgacha to'lik saklanmagan. Ayniksa, vohaning uzok o'tmishi va shaharning vujudga kelishi haqidagi aniq malumotni yozma manbalardan bilib olishimiz imkonsiz. Shu sababli, Buxoroning qadimgi davrlardagi tarixini yoritishda arxeologik tadqiqotlar va kuzatishlar juda muxum jixat xisoblanadi.

Asosiy qism. Buxoro vohasida arxeologik tadqiqotlar boshlanishida Buxoro vohasi tarixi, moddiy madaniyati, arxeologik va etnologik, kartografik malumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu malumotlar asosan XIX asrda chet eldan tashrif buyurgan rus va boshqa millat elchilari, agentlari va sayyohlari tomonidan to'planib, ilmiy doiraga malum qilingan.

Buning yaqqol misoli 1820-1821-yillarda Rossiyadan Buxoroga kelgan A.Negri boshchiligidagi tashrif buyurgan ekspeditsiya tarkibidagi G.K.Meyendorfnin malumotlarini keltirib o'tishimiz mumkin. Ekspeditsiya tarkibida G.K. Meyendorfdan tashqari V.D. Volxovskiy, A.K.Timofeev, tabiatshunos X.Pander va sayyoh E.A.Eversmann ishtirok etgan [2]. Ekspeditsiya azolari tomonidan 50 verstli masshtabdagi xarita yaratildi hamda 5 astronomik nuqta belgilandi (shu jumladan Buxoro shahrining koordinatlari ham) [3]. Xarita fransuz tilida turkolog Amediy Jobert tahriri ostida "Orenburgdan Buxoroga sayohat" nomli asariga ilova bilan 1826-yili Parijda K.Meyendorf tomonidan nashr etilgan [4].

G.K.Meyendorfnin kitobi Buxoro xonligi va unga tutash hududlarlarining geografiyasi, aholisi, ho'jaligi va davlat boshqaruvi haqida batafsil ma'lumot bera olganligi sababli, tezda K.Xrem va V.Sheyder tahriri asosida nemis tiliga tarjima qilinib nashr etildi [2]. Asarning fransuz tilidagi nashri paydo bo'lishi bilanoq, uning Buxoro xonligiga bag'ishlangan «Statisticheskiy vzglyad na Buxariyu» [3]. va "Nravstvennoe sostoyanie Buxarii" [2]. qismlari rus tiliga tarjima qilinadi.

XIX asrning 40-yillariga kelib O'rta Osiyo hududlarini o'rganish ancha faollashdi va Buxoro hududi haqidagi ilmiy malumotlar keng ommaga berila boshlandi. Buning yorqin dalili 1841-yilda Rossiyadan Buxoroga yuborilgan diplomatik missiyaning tarkibidagi N.Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" [7] nomli asari edi. Bu asar Buxoro tarixi, etnografiyasiga taaluqli qimmatbaho, ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni beradi. Asar 1843-yilda Peterburgda nashr etilib, asosan o'zining Buxoroda olib borgan shaxsiy kuzatishlari natijasida vujudga kelgan ma'lumotlari, Buxoroda bo'lgan boshqa sayohatchilarning Buxoro to'g'risida yozib qoldirgan xotiranomalari asosida yozilgan. Asar 8 bobdan iborat bo'lib, uning oxirida Buxoro xonligining xaritasi, Buxoro va Samarqand shaharlarining plani berilgan. Adabiyotlarda ko'rsatilishiga qaraganda, bu xarita va planlar 1841-yilda rus diplomatik missiyasining sostavida qatnashgan topograf Yakovlev tomonidan to'plangan materiallar asosida tuzilgan [8].

I.Mushketov N.Xanikovning asariga yuqori baho berib: "N.Xanikov juda ham mufassal va hozirgi vaqtgacha hurmatga sazovar bo'lgan "Buxoro xonligi tavsifi" kitobini yozib, unda Buxoro va uning topografiyasi, tabiiy boyliklari, iqlimi, shular bilan birga, yer qimirlashlari, uning aholisi ham ularning mashg'ulotlari va boshhalar to'g'risida o'sha vaqtlardagi barcha eng yangi ma'lumotlarni tasvirlab beradi»- deb takidlaydi [8].

Inglizlarga har doim O'rta Osiyoning siyosiy ahvoli, geografik mavqei, aholisi, armiyasi haqida aniq ma'lumotlar havo va suvdek zarur edi. Ular bu maqsad yo'lida O'rta Osiyoga bir nechta agent va sayyohlar yuborgan. Shular orasida Armin Vamberining O'rta Osiyoga qilgan ekspeditsiyalari inglizlarga Buxoro haqida bir qancha qimmatli malumotlarni bera oldi. A.Vamberi 1864-yil Londonda nashr etilgan "O'rta Osiyo bo'ylab sayohat" kitobidagi Buxoroga doir malumotlar Yevropaliklar uchun juda muhim hisoblanar edi. Kitob bir paytning o'zida darhol rus tiliga tarjima qilinib, 1865-yili Sanktpeterburgda bosilib chiqadi.

"O'rta Osiyo bo'ylab sayohat" kitobi ikki qismdan iborat. Birinchi qismda uning O'rta Osiyoga qilgan sayohati xotiralari o'rin olgan. Buxoroga doir ilmiy malumotlar asarning ikkinchi qismda keltirib o'tilgan.

Vamberining Buxoro tarixi uchun ilmiy jihatdan katta ahamiyatga molik asarlari 1873-yili nashr etilgan "Buxoro yoxud Transaksoniya tarixi" kitobidir. Muallif Movarounnahr (ikki daryo oraliq'i)ni Transaksoniya atamasi bilan beradi. Bu kitobida Buxoroning eng qadimgi davrlaridan to XIX asr ikkinchi yarmigacha bo'lgan tarixini O'rta Osiyodan olib ketgan qo'lyozmalari asosida bayon qiladi.

A.Vamberining asarlari Buxoro tarixi, siyosiy ahvoli, geografik o'рни va o'sha davrdagi memorchilik obidalari tahliliga va Buxorodagi ijtimoiy-madaniy hayotiga doir qimmatli malumotlarni beradi.

Buxoro vohasida arxeologik tadqiqotlar boshlanguniga qadar XIX asrda chet ellik olimlar tomonidan berilgan numizmatik ilmiy malumotlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Aynan akademik Keller ishlarida Buxoro tangalari tahliliga doir malumotlarni uchratishimiz mumkin. Kellerning 1822-yilda "Sibirskiy vestnik" to'plamida "Buxorodan keltirilgan qadimgi medallar" nomli maqolasida Buxoro bozorlaridan olingan Yunon-Baqtriya podsholarining tasviri tushurilgan tangalar sharhlab o'tiladi [10]. Katta ehtimol bilan bu tangalar o'sha davrda Buxorodagi kolleksionerlar tomonidan yig'ilgan va sotuvga chiqarilgan.

Buxoro tangalari tasvirlanganida arab afsonalari va rivoyatlari bilan qo'shib tasvirlanganligini ko'plab rus va chet el olimlari ishlarida ko'rishimiz mumkin. V.Tizengauzenning "Sharqiy xalifalik tangalari" asarida aynan shunday malumotlar uchraydi [11]. U o'z asarini yoritishda Buxorxudotlarning tangalarini arab xalifaligining tangalari deb sharhlab xato qiladi. Balki, asarni yozishda Ermitajdagi numizmatika bo'limida Fren tomonidan guruxlashtirilgan tangalar haqidagi malumotlardan ham foydalangan bo'lishi mumkin. Chunki u tangalarni "Afrosiyob urug'idan bo'lgan turk hoqonlari tangalari" deb guruhlashtiradi. Turk hoqonlarining hech qachon Afrosiyob urug'idan emasligi ularga malum bo'lmagan [12].

P.I.Lerxning ishlarida [13] Buxoro tangalari haqida ilmiy malumot va tahlillarni ilmiy mulohazalarga boyliq bilan ajralib turdi.

Buxoro vohasini ilmiy o'rganish maqsadida XIX asr oxirlarida bir qancha o'lkashunos va sharqshunoslar bu yerga tashrif buyurishdi. Bular orasida akademik V.V.Bartoldni ilmiy ishlari Buxoro tarixini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Buyuk tarixchi, sharqshunos olim akademik V.V.Bartold 1893-yil O'rta Osiyoga birinchi bor ilmiy tashrif buyurdi. V.V.Bartoldning oldidagi vazifa: Turkistonning o'tmishdagi tarixini yozma manbalar asosida tekshirish, ma'lumotlar yig'ish, imkon qadar shaharlar, markaz, qal'alarning ro'yxatini tuzish kabilarni o'z ichiga olgan [14]. Demak, V. V. Bartoldning tashrifi birinchi navbatda arxeologik xususiyatga ega bo'lgan. Bartold bu kabi vazifalar bilan cheklanib qolmasdan, turli xil qo'lyozmalarni yig'ish ishlarini ham olib borgan [14]. N.I. Veselovskiyning so'zlariga qaraganda, V. V. Bartold sharqdagi ko'chmanchi xalqlarning O'rta Osiyoga kirib kelishi, ularning mahalliy aholi bilan aralashib ketishiga ham alohida e'tibor qaratgan [15].

V.V.Bartold tashabbusi bilan 1895-yilda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston Arxeologiyasi havaskorlari to'garagi o'lka qadimshunosligini o'rganishga muayyan hissa qo'shgan ilmiy-jamoatchilik tashkiloti sifatida tarixda qolgan. Amalda 1917-yilgacha faoliyat ko'rsatgan to'garakning asosiy vazifasi Turkiston o'lkasidagi qadimiy yodgorliklar, sharq qo'lyozmalari, tarix, adabiyot, tabobatga oid nodir kitoblar, numizmatika va etnografiyaga oid topilma va kolleksiyalarni qayd qilish, hisobga olish va o'rganishdan iborat edi¹. Buxoro vohasida ham arxeologik tadqiqotlarning boshlanishi aynan shu to'garak faoliyati bilan bog'liqdir.

Buxoro vohasida ilk arxeologik izlanishlar XIX asrning oxirlarida, aniqroq qilib aytganda 1896-yilda xarbiy topograf N.F.Sitnyakovskiy Buxoroga kelib, bir qator arxeologik yodgorliklarni suratga olish va ularni ta'riflash ishlarini bajarishi bilan boshlanadi. Tadqiqot vohaning asosan g'arbiy va sharqiy qismlarida olib boriladi. Sitnyakovskiy bu tadqiqotlari uni Buxoro vohasida bevosita arxeologik kuzatuvlar olib borgan birinchi tadqiqotchiga aylantirdi. U joylarni xaritalash jarayonida butun voha bo'ylab uchraydigan obidalarga xam qiziqqan. Vohadagi qishloqlar, ariqlar, tepaliklar tarixiy arxitektura yodgorliklari - masjid, madrasa, xonakoh, namozgoh, sardobalarning xaritagatga tushirib borgan. Kampirak devori xaritagatga to'g'ri kiritilgan. Buxoro vohasini ilk o'rta asrlarda o'rab turgan, uni atrofdagi ko'chmanchilardan himoya qilgan devorni birinchi marta topografik kartalarga tushirgan. Sitnyakovskiy ko'rgan va tekshirishlar olib borgan vaqtda devor

¹Ширинов Т.Ш., Бердимуродов А.Э., Пардаев М.Х. Ўзбекистонда археология фанининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан. O'zbekiston arxeologiyasi. 2010. № 1. 2010. 4-16 бетлар.

54 albatta dastlabki ko‘rinishda emasdi. Ayrim joylarda 80 sm dan 1 m va 1,20 sm cha bo‘lgan uzun tepalik holida edi. Buni xaritaga to‘g‘ri belgilash olimdan katta bilim va mahorat talab qilardi.²

Mazkur majlisda N.F.Sitnyakovskiy Zarafshon daryosining o‘ng va chap sohillarida joylashgan Kampir devor qoldiqlari, Shahri vayron, Abu Muslim, Ganchxona, Xazora kabi tepalar, Jumabozor hududi yaqinidagi ikki aholi manzilgohi, Ziyovuddin qal‘asi va Poykent xarobalari, Uzulishkent, Kumushkent, Zandana, Romitan kabi joylarning umumiy joylashuvi va holati xususida atroflicha ma‘lumot bergan.

Bular orasida Poykent arxeologik yodgorligida olib borgan ishlari alohida ajralib turadi. Poykent hududida tadqiqotlar o‘tash jarayonida N.F.Sitnyakovskiy dastlab 6 ta kumush tanga topadi. Bu tangalar o‘rganilganida Mansur ibn Nuh (961-976) va Nuh ibn Mansur (976-997) davrlarida zarb qilinganligini aniqlangan. N.F.Sitnyakovskiy o‘z tadqiqotlari haqida 1896-yil 11 dekabrda Turkiston arxeologiya havaskorlar to‘garagi a‘zolariga bayon qiladi va shu yilning o‘zida o‘z “Hisobot”ini elon qiladi.

XX asrning boshlarida ham Buxoro vohasida arxeologik qazishmalar amalga oshirilgan. Xususan, 1903-yilda Paykend yodgorligining xarobalariga Kornedji institutining geologi R.Pampelli boshchiligidagi amerikalik ekspeditsiyasi o‘rgangan. Pompeli Paykenddagi tadqiqotlari natijasida N.F.Sitnyakovskiyning fikrlarini tasdiqlaydi, shahar devorining qoldiqlarini va topilgan sopol quvurlarning ishlatilish maqsadi xususida o‘zining dastlabki farazlarini bildiradi.

Buxoro vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarni ilk bosqichida Turkiston arxeologik havaskorlar to‘garagi kotibi lavozimida faoliyat yuritgan L.A.Zimin ham arxeologik tadqiqot ishlarini amalga oshirilgan. L.A.Zimin asosan Poykent hududlarida ko‘plab yillar mobaynida (1912-1916 yillar oralig‘ida) o‘z tadqiqotlarini amalga oshirgan. U Poykentga birinchi marta kelganida hudud yaxshi saqlanganligini alohida ta’kidlagan va bu yerda tadqiqot o‘tash mobaynida A.K. Markov, N.F. Sitnyakovskiy, A.A.Semyonov, A.P. Rostkovskiy va V.V.Bartoldlar bilan o‘zaro maslahatlashgan va ularning ilmiy xulosalarini qabul qilgan. Aynan shu maslahatlar va o‘zining arxeologiya sohasidagi bilimlari Ziminning Poykentdagi ulkan yutuqlarga erishishiga sabab bo‘lgan.

L.A.Zimin Buxoro vohasining o‘rta asrlar davri arxeologik talqinidan tashqari, Turkiston mintaqasining ijtimoiy-siyosiy tarixi, qadimgi qo‘rg‘on va arxeologik yodgorliklar xususida ko‘plab ilmiy malumotlarni beradi.

Xulosa. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Buxoro vohasida olib borilgan arxeologik izlanishlar esa O‘zbekiston tarixshunosligi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. O‘rta Osiyo aholisining, jumladan o‘zbek xalqining qadimiy moddiy madaniyat yodgorliklari o‘rganilishiga dastlabki qadamlar qo‘yildi. Bu davrda o‘tkazilayotgan arxeologik qazuv tadqiqotlarining ilmiy natijalarini o‘lka qadim tarixini o‘rganishga, uni to‘ldirishga yo‘naltirish maxsus muammo sifatida qo‘yilmagan. Zero, tadqiqotchilar arxeologik qazuv ishlarida tarixiy yozma manbalar ma‘lumotlaridan keng foydalangan bo‘lsalarda, bunga katta ahamiyat berishmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Meyndorf G.K. Voyage d Orenburg a Bouhara fait en 1820. - Paris., 1826. P.508.; Мухаммаджонов А.Р., Нематов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатига доир баъзи манбалар. Тошкент.1957. Б.18.
2. Саидбобоев З.А. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI-XIX асрлар). тар.ф.н.дисс.Тошкент,2004. Б.106.
3. Meyndorf G. K. Voyage d Orenburg a Bouhara fait en 1820. - Paris., 1826.
4. Meyndorf G. Relse von Orenburg nach Bouchara im Jahre 1820[Baron G.de Meyendorff]. Nach dem franz, original bearbeitet von. C.Herm, V.Schelder. Jena.1826.

² ПТКЛА.год III, Ташкент. 1897-1898. стр 89-94. См.также отзки о работах Н.Ф.Ситняковского (там же, стр.135). К цитировавшейся уже нами работе Н.Ф.Ситняковского «Заметки о бухарской части долины Зеравшана» приложен ценный список арыков и насиленных пунктов. Шишкин В.А. Варахша. М.1963.стр 14.

5. Мейендорф Г.К. Статистический взгляд на Бухарию. (Из книжки «Путешествие в Бухарию полковника барона Мейендорфа» С французского А. Каменский. «Северный архив», 1826, 23-кисм, 161—182-бетлар. Асарнинг 253-261 бетларидан ташқари еттинчи бобининг ҳаммаси таржима қилинган.
6. Мейендорф Г.К. Нравственное состояние Бухарии. Из книги «Путешествие в Бухарию», Перев. А. Каменский. «Северный архив», 1826, 24-кисм.72-85 бетлар. 25-кисм, 178—194-бетлар. Асарнинг бу боби тўла таржима қилинган.
7. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
8. Залесов Н. Очерк дипломатических сношений России с Бухарою с 1836 г. по 1842 г. «Военный сборник», СПб, 1862, № IX, С.45.
9. Мушкетов И. Туркестан, том I, СПб., 1886. С. 98-99.
10. Келлер. О древней медали, вывезенной из Бухари. Сибирский вестник. Ч.1. СПб. 1824. С.9-18.
11. Тизингаузен В. Монеты восточного халифата. СПб., 1873. Стр.372.
12. «Novae symbolae ad rem numariam Muhammedanorum ex Muscis Pflugiana atque Mantufeliano Pctropoli nee non Necdloviano Casani. Edidit Doct. C. M. Fraehn», Pctropoli et Halis Saxonium, 1819, p. 45—46.; Шишкин В.А. Варахша. М., 1963. С.13.
13. Лерх П.И. Монеты Бухар-худатов. Санкт-Петербург, 1909.-Стр.162.
14. Лунин Б.В. Жизнь и деятельность академика В .В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Изд. «Фан». Т. 1981.